

УДК 342

Олеся Проценко,*студентка міжнародно-правового факультету
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

ПРАВО ТА ГАРАНТІЇ СВОБОДИ ДУМКИ І СВОБОДИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті аналізується право людини на свободу думки і слова, на свободу виразу поглядів і переконань, а також конституційно-правові гарантії їх забезпечення. Автор приділяє увагу дослідженню права на інформацію як фундаментального права людини. Особлива увага приділяється аналізу конституційних норм, чинного інформаційного законодавства і системи гарантій, що забезпечує їх реалізацію. Зазначається, що ефективність реалізації вказаних прав і свобод залежить від досконалості правової сфери і впливає на розвиток демократизму.

Ключові слова: права і свободи, конституція, свобода думки і слова, свобода вираження поглядів, конституційні гарантії, інформаційні правопорушення, юридична відповідальність.

Постановка проблеми. Свобода слова та свобода масової інформації є важливими умовами розвитку демократизму та дотримання принципу верховенства права. Стаття розкриває важливість свободи слова для людини та держави, а також вказує на неабсолютність цього права. Дослідження наявної системи гарантій цих свобод дозволить з'ясувати рівень їх забезпеченості в Україні та виявити неефективність регулювання сучасних інформаційних технологій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Різні аспекти конституційно-правових гарантій реалізації права людини і громадянина на свободу думки й слова досліджували у своїх наукових працях І. В. Арістова, Ю. Г. Барабаш, В. Д. Гавловський, М. С. Демкова, Т. М. Заворотченко, Р. А. Калюжний, В. П. Колісник, А. М. Колодій, О. Г. Кушніренко, А. І. Марущак, О. В. Нестеренко, А. Ю. Олійник, П. М. Рабінович, В. В. Речицький, В. О. Серьогін, О. В. Скрипнюк, В. В. Середюк, С. В. Шевчук, М. Я. Швець, В. С. Цимбалюк та ін.

Метою статті є дослідження та аналіз різних наукових думок щодо змісту правових гарантій та визначення конституційних гарантій свободи слова як основоположного принципу життєдіяльності українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Процес демократизації правової держави можливий лише в умовах відкритого суспільства. Тому не останню роль у ньому відіграє інформаційний бум, який спостерігається завдяки розвитку недержавних засобів масової інформації (ЗМІ), насамперед Інтернету. Закріплення можливості вільного користування інформаційними ресурсами та вираження

власних позицій необхідне як з точки зору природності цих прав, так і для можливості реалізації народовладдя. У першому випадку вільне вираження своїх поглядів і переконань визнається невід'ємним правом людини і громадянина не лише в теорії конституційного права, а й у цілому ряді міжнародних нормативно-правових актів. На його значущість одними з перших вказали мислителі доби Нового часу і Просвітництва, коли, стоячи біля джерел ліберальної думки, Дж. Локк писав про те, що свобода думки прямо пов'язана з притаманним людині типом існування [1, с. 30]. Це означає насамперед свободу у виборі своєї власної думки, а також своїх власних переконань, які втілюються у зовнішній формі. У другому випадку свобода слова є запорукою формування активного громадянського суспільства, доступ якого до інформації дозволить їм повніше та ефективніше брати участь в управлінні державними справами, зокрема, через метод критики посадових осіб чи їх політики. Отже, не залишається сумніву, що демократія залежить від можливостей доступу громадян до широкого кола ідей, даних та думок.

Виділяють окремий інститут конституційного права щодо регулювання свободи масової інформації. Він становить сукупність конституційно-правових норм, які регулюють відносини у сфері обігу інформації. До цього інституту входять положення Конституції України, законів України, підзаконних актів, міжнародних актів, які забезпечують самостійне регламентування групи відносин щодо її виробництва, поширення, використання, видозмінення, зберігання, тощо. Оскільки конституційне право є фундаментальним і основоположним для норм інших галузей права, то регламенту-

вання ним інформаційних відносин у тому числі й у сфері масової інформації виступає базою для їх подальшої регламентації в поточному законодавстві. Відповідно до норм Конституції України, кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. По суті, це положення проголошує відкритість ЗМІ. Разом із тим Основний Закон у ч. 3 ст. 34 передбачає, що відповідне право може обмежуватись законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [2, с. 358]. Такі обмеження не варто розглядати як антидемократичний контроль з боку держави, оскільки нарівні з позитивним впливом на громадські процеси, політико-правову діяльність така свобода інформації може мати й негативний вплив.

Низка конституційних положень щодо діяльності ЗМІ пов'язується з окремими видами інформації. Варто погодитися з В. В. Сердюком у тому, що важко переоцінити значення ст. 57 Конституції. Вона гарантує право кожному знати свої права і обов'язки [3, с. 22]. Закони та інші нормативно-правові акти, які визначають права й обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, інакше вони є нечинними. Не менш важливим є закріплення відкритості й щодо іншого виду інформації, а саме про стан навколишнього природного середовища та інших чинників, які прямо пов'язані із забезпеченням здоров'я людини. Йдеться про положення ст. 50 Основного Закону, де проголошується право кожного на безпечне для життя і здоров'я довкілля й гарантується вільний доступ до інформації про його стан, про якість харчових продуктів і предметів побуту.

Конституція України закріплює також фундаментальні гарантії права на інформацію. Одна з них закріплена в ст. 32, згідно з якою кожен громадянин вправі ознайомлюватися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах та організаціях з відомостями про себе, які не становлять державну або іншу захищену законом таємницю. У ч. 4 цієї ж статті кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе та членів своєї сім'ї і право вимагати її вилучення, а також право на відшкодування

матеріальної й моральної шкоди, завданої їм збиранням, зберіганням, використанням і поширенням. Наступна конституційна гарантія забороняє збирання, зберігання, використання й поширення інформації про особу без її згоди. Наведені вище конституційні приписи з питань свободи інформації розвиваються і конкретизуються в понад 110 нормативно-правових документах – законах України, указах Президента, постановах Кабінету Міністрів [4, с. 197]. Наявна законодавча база створює реальні можливості кожній людині в українському суспільстві безперешкодно дотримуватися власних поглядів, вільно виражати і поширювати свої думки, ідеї та інформацію.

Право на інформацію прийнято відносити до політичних прав, хоча ця точка зору є неоднозначною. Оскільки право на самовираження, що передбачає і право на інформацію, очевидно, є не тільки політичним правом громадянина, а й природним особистим правом, тому право на інформацію як таке, що забезпечує право на свободу думки, притаманне людині як представнику людської спільноти (тобто від народження), а не лише у контексті участі у політичному житті країни. Таку позицію займає і Європейський суд з прав людини, за якою право на інформацію кожен може реалізовувати незалежно від мети: чи то приватна користь, чи політична пропаганда, чи релігійна діяльність тощо. Усе це елементи права на самовираження людини. Такі відомі автори, як В. Я. Тацій, Ф. Погорілко, Ю. М. Тодика, також відносять право на свободу думки і слова до особистих прав і свобод поряд із такими, як право на життя, на повагу гідності, особисту недоторканність, свобода світогляду і віросповідання тощо. Але разом із тим до політичних прав і свобод громадян України вони відносять право на свободу друку та інформацію [5, с. 52]. Виходячи з вищесказаного, постає питання: чи треба розглядати як окремі права право на свободу думки і слова, тобто право на вільне самовираження та право на інформацію? Виходячи зі змісту ст. 34 Конституції, ст. 10 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, де говориться, що право на свободу вираження своїх думок включає свободу отримувати та поширювати інформацію, та із сучасного розуміння поняття інформації, можна зробити висновок, що право на інформацію є певною мірою складником права на самовираження і, отже, особистим правом кожного [5, с. 52].

Інформація як канал вираження думок є важливою передумовою, можливо, навіть засобом, розбудови активного громадського суспільства, яке здатне впливати на апарат

влади. У демократичному суспільстві влада всебічно і повно виражає волю народу, а її організація відповідає волі народу. Тому вихідним моментом демократизму є двосторонній зв'язок між владою та народом, за допомогою якого вони можуть контролювати та спрямовувати один одного. Значною мірою забезпечення цього зв'язку залежить від свободи та повноти інформації, якою може оперувати народ. Окрім встановлення двостороннього зв'язку, свобода інформації сприяє задоволенню й інших потреб людини, які не пов'язані з політичною, владно-управлінською діяльністю. Йдеться про задоволення її прав та свобод у сфері охорони здоров'я, культури та освіти, економіки. Більш того, від забезпечення свободи інформації напряму залежить забезпечення таких природних прав, як право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Усе це доводить, що свобода слова має велике значення для життя суспільства, тому держава зобов'язана гарантувати це право. Гарантії свободи слова – це система взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), що забезпечують належне визнання, захист і реалізацію свободи слова. Перша група нормативно-правових гарантій включає в себе сукупність конституційно-правових норм, за допомогою яких забезпечується реалізація та охорона комплексу прав, що входять до поняття свободи слова. До них належать гарантії, закріплені в Конституції України та законах України, а саме: право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір; ідеологічна багатоманітність; заборона цензури; обмеження на обіг конфіденційної інформації про особу; право на ознайомлення з відомостями про себе в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях; право вільного доступу та поширення інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту [6, с. 295]. Друга група гарантій – організаційно-правові. Безпосередньо на забезпечення свободи слова в Україні спрямована діяльність органів спеціальної компетенції. Серед них – Комітет Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації. До його предмета відання належить вирішення таких питань: державна політика у сфері інформації та інформаційної безпеки; забезпечення свободи слова; права громадян на інформацію; друковані, електронні засоби масової інформації та Інтернет; висвітлення діяльності Верховної Ради України; засади здійснення рекламної діяльності. Протя-

гом сьомої сесії восьмого скликання Комітет провів 8 засідань, на яких розглянуто 5 питань, у тому числі 30 – з контролю за виконанням законів і постанов. На розгляд Верховної Ради України подано 12 питань з висновками Комітету та 14 попередніх висновків на законопроекти до головних комітетів. Опрацьовано близько 1000 листів і звернень та проведено 11 конференцій, семінарів, «круглих столів». Нерозривно із законотворчою роботою Комітет розглядав на засіданнях усі випадки перешкоджання законній професійній діяльності журналістів за участі представників органів виконавчої влади, громадських організацій та журналістів. Виходячи з повноважень, даний орган є потужним інституційним гарантом права на свободу слова. Він може застосовувати нормотворчі, установчі, контрольні форми роботи, що дає можливість ефективної, а не лише декларативної діяльності. Окрім Комітету, організаційно-правовими гарантіями є також такі органи: Громадська рада з питань свободи слова та інформації, Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Проте всі вищеперераховані органи діють на основі та для виконання положень, що закріплені перш за все конституційним законодавством. Що саме вони покликані реалізовувати як гарантії свободи слова, випливає зі змісту нормативно-правових гарантій.

Гарантування свободи слова в Україні починається зі згадування в Преамбулі Конституції про те, що Основний Закон України був прийнятий для забезпечення прав і свобод людини. Ст. 3 Конституції України визнає, що права й свободи людини, а також їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Свобода слова виступає необхідною умовою для реалізації наступного конституційного принципу. Конституцією України (ст. 15) проголошено, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної й ідеологічної багатоманітності, що є одним з основоположних принципів життєдіяльності українського суспільства, заснованого на безперечному визнанні демократії, прав і свобод людини і громадянина. Відповідно, дотримання принципів ідеологічного й політичного плюралізму в суспільстві є важливою гарантією свободи думки і слова. Свобода думки й слова, вільне вираження своїх поглядів і переконань необхідні людям, так само як і свободи публічних дискусій із проблем, які є значущими і є формою існування демократичного толерантного суспільства. Таке суспільство виходить із

того, що жодна думка не може й не повинна втрачати права заявити про себе. Ідеологічна багатоманітність означає вільне здійснення в суспільстві різних політичних і інших поглядів, шкіл, ідей, а також можливість без перешкод пропагувати свої погляди, ідеї за допомогою засобів масової інформації, а також привселюдно захищати свої ідеологічні погляди [6, с. 296]. У свою чергу, свобода думки і слова, свобода інформації гарантує створення в суспільстві клімату ідеологічного плюралізму й конкуренції інформаційних джерел. Важливою гарантією свободи слова є заборона цензури (ст. 15 Конституції України; ст. 2 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», ст. 24 Закону України «Про інформацію», ст. 5 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»); законодавче закріплення таких принципів інформаційних відносин, як: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2 Закону України «Про інформацію»); неможливість притягнення до відповідальності за висловлення оціночних суджень; оціночні судження не підлягають спростуванню та доведенню їх правдивості (ст. 30 Закону України «Про інформацію»); державне гарантування вільного і відкритого обговорення суспільно важливих проблем із застосуванням телебачення і радіомовлення (ст. 4 Закону України «Про телебачення і радіомовлення») та ін.

Закон України «Про інформацію» визначає, що будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена до інформації з обмеженим доступом. Серед інформації з обмеженим доступом виділяють конфіденційну, таємну та службову інформацію. Зазначений закон не допускає збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження. Саме це право було порушене компанією «Facebook», за що Агенство із захисту даних (AEPD) в Іспанії наклало штраф на компанію у розмірі 1,2 млн євро. Соціальна мережа збирала особисті дані користувачів без достатньої їх згоди в реклам-

них цілях. Інформація, якою вони оперували, стосувалася ідеології, статі, релігійних переконань і особистих смаків. Також найбільшу соціальну мережу звинуватили в допомозі Росії в інформаційній війні напередодні виборів США 2016 року з використанням даного механізму обробки персональних даних. Очевидно, що у зв'язку з розвитком інформаційних технологій гостро постає проблема захисту конфіденційної інформації в усьому світі. Це реальний випадок, який демонструє необхідність втручання держави в регулювання інформаційних відносин та обмеження певних прав і свобод для захисту інших.

З цією метою, а також для гарантування права на свободу слова, на інформацію встановлюється відповідальність за порушення нормативно-правових гарантій. Підставами застосування юридичної відповідальності є інформаційні правопорушення. Під такими розуміють сукупність передбачених чинним законодавством суспільно небезпечних діянь (дій чи бездіяльності), що посягають на право доступу до інформації, її поширення і зберігання, на право захисту від несанкціонованого поширення та використання, негативних наслідків впливу інформації чи функціонування інформаційних технологій, а також інші суспільно небезпечні діяння, пов'язані з порушенням права власності на інформацію й інформаційні технології тощо [7, с. 35]. Акти інформаційного законодавства визначають здебільшого лише диспозиції правопорушень без конкретизації відповідних санкцій за вчинення діянь, не визначені чітко також суб'єкти правопорушень. Це негативно впливає на гарантування права на інформацію, ускладнює його захист з окремих питань. Загальними правопорушеннями, за вчинення яких винні особи притягаються до дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної або кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством України, визначено: необґрунтовану відмову від надання відповідної інформації; надання інформації, що не відповідає дійсності; несвоєчасне надання інформації; навмисне приховування інформації; примушення до поширення або перешкоджання поширенню чи безпідставна відмова від поширення певної інформації; цензура; поширення відомостей, що не відповідають дійсності, ганьблять честь і гідність особи; безпідставна відмова від поширення певної інформації; використання і поширення інформації стосовно особистого життя громадянина без його згоди особою, яка є власником відповідної інформації внаслідок виконання своїх

службових обов'язків; розголошення державної або іншої охоронюваної законом таємниці особою, обов'язком якої є охорона відповідної таємниці; порушення порядку зберігання інформації; навмисне знищення інформації; необґрунтоване віднесення окремих видів інформації до категорії відомостей з обмеженим доступом; порушення порядку обліку, зберігання і використання документів та інших носіїв інформації, які містять конфіденційну інформацію, що є власністю держави.

Висновки.

Свобода слова є однією з основ демократичного суспільства, вона виражає загальнолюдські цінності, допомагає розкрити потенціал особистості [8, с. 197]. Разом із тим свобода слова є, по суті, істотним фактором прояву людської індивідуальності, утвердження самотутності й унікальності кожної особистості. Невипадково російський дореволюційний юрист Е. Н. Тарновський писав, що «свобода особи найбільше утверджується й підтверджується свободою друку й слова» [9, с. 182]. Ставлення до свободи думки й слова – важливим є встановлення певних гарантій їх реалізації, тобто закріплення певних умов та засобів, що забезпечують існування свободи слова й інформації в демократичному суспільстві. Без відповідних гарантій проголошені в Конституції та законах України права і свободи стають «пустим звуком».

В статті аналізується право человека на свободу мысли и слова, на свободу выражения взглядов и убеждений, а также конституционно-правовые гарантии их обеспечения. Автор уделяет внимание исследованию права на информацию как фундаментального права человека. Особое внимание уделяется анализу конституционных норм действующего информационного законодательства и системе гарантий, что обеспечивает их реализацию. Отмечается, что эффективность реализации указанных прав и свобод зависит от совершенства правовой сферы и влияет на развитие демократизма.

Ключевые слова: права и свободы, конституция, свобода мысли и слова, свобода выражения мнений, конституционные гарантии, информационные правонарушения, юридическая ответственность.

The article analyzes the human right to freedom of thought and speech, the freedom of expression of views and beliefs, as well as the constitutional and legal guarantees of their provision. The author focuses on the study of the right to information as a fundamental human right. Particular attention is paid to the analysis of constitutional norms, operating information legislation and a system of guarantees, which ensures their implementation. It is noted that the effectiveness of the implementation of these rights and freedoms depends on the perfection of the legal sphere and influences the development of democracy.

Key words: rights and freedoms, constitution, freedom of thought and speech, freedom of expression, constitutional guarantees, information offenses, legal liability.

Список використаних джерел:

1. Скрипнюк О. Свобода думки і слова: конституційно-правові гарантії в Україні / О. Скрипнюк // Юридична Україна. – 2011. – № 3. – С. 28-32.
2. Теоретичні аспекти обмеження прав людини / Ю. О. Фігель // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Юридичні науки. – 2016. – № 837. – С. 357-361.
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141 (зі змінами та доповненнями).
4. Середюк В. В. Конституційно-правове регулювання свободи масової інформації в Україні / В. В. Середюк // Проблеми законності. – Харків, 2008. – Вип. 98. – С. 195-199.
5. Кушакова Н. Конституційне право на інформацію в Україні: сучасний період / Н. Кушакова // Право України. – 2002. – № 12. – С. 51-55.
6. Слинько Т. М. Конституційно-правові гарантії свободи слова в Україні / Т. М. Слинько // Правова доктрина – основа формування правової системи держави : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України (м. Харків, 20-21 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. прав. наук України. – Харків: Право, 2013. – С. 294-297.
7. Слинько Т. М. Конституційно-правові аспекти забезпечення права на інформацію в Україні / Т. М. Слинько // Проблеми законності. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 1999. – Вип. 40. – С. 32-38.
8. Слинько Т. Н. Свобода слова как элемент конституционализма (постсоветские реалии) / Т. Н. Слинько, А. Г. Кушниренко // Очерки идеологии постсоветского конституционализма : сб. науч. тр. ; Нац. ун-т "Юрид. акад. Украины им. Ярослава Мудрого", Нац. исслед. ун-т "Высш. шк. экономики". – Харьков : Право, 2013. – С. 189-213.
9. Тарновский Е. Н. Четыре свободы // Е.Н. Тарновский. – СПб. – М.: Макет, 1995. – С. 182.